

ՎԵՐԱ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ՝ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ (ՕՍՄԱՆԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ)

Բանալի բառեր՝ եղիա Մոմջյան, Զօմախլու, օսմաներեն պաշտոնական վավերագիր, Սարգիս Թորոսյան, էվերեկ, մուհաջիր, աշիրեթ, գաղտնի գրություն, ծածկագիր-շիֆրե:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում են Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող վավերագրեր: Դրանք Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող Արևմտյան Հայաստանի և հայաբնակ այլ վայրերի հայ բնակչության մասին տարաբնույթ զեկուցագրեր են, ականատեսների վկայություններ, հուշագրություններ, օրագրություններ, հայ որբերին և գաղթականությունը օգնելու նպատակով կազմակերպված տարբեր նախաձեռնությունների մասին տեղեկագրեր, օսմաներեն պաշտոնաթղթեր և այլն:

Վավերագրերն ընդգրկված են Կաթողիկոսական դիվանում, Նոր-Նախիջևանի հայոց եկեղեցիների հոգաբարձության, Մկրտիչ Ա Վանեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի (1893-1907 թթ.), Տիրայր վարդապետի (Տեր-Հովհաննիսյան-Մելիք Մուշկամբարյան Տիգրան), բանասեր Նորայր Բյուզանդացու, պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանի և այլ անձանց ֆոնդերում: Այստեղ արձանագրված են հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն (բնօրինակ, լուսապատճեն, մեքենագիր՝ բնօրինակ և մեքենագրի լուսապատճեն) վավերագրեր նաև՝ միկրոժապավեններ:

Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող մատենադարանյան նյութի ամբողջական քննություն առաջին անգամ է կատարվում: Մեր նպատակն է մանրակրկիտ ուսումնասիրել ի մի բերված վավերագրական նյութը, վերլուծել և ներկայացնել այդ սկզբնաղբյուրների նշանակությունն ու կարևորությունը:

Այս ուղղությամբ ցարդ կատարված աշխատանքների մեջ նշանակալից ներդրում է Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Նարեկ Հակոբյանի՝ «Կաթողիկոսական դիվանի և սրբազան սինոդի արխիվային վավերագրերի հավաքածուն որպես հայկական հարցի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր (1894—

1914)» աշխատությունը, որում բարեխղճորեն ներկայացված են Կաթողիկոսական դիվանի մեջ արձանագրված Հայկական հարցին առնչվող նյութերը¹:

Հայոց պահանջատիրությունների իրավական քաղաքական և հատուցման համար մեծ կարևորություն ունեն օսմաներեն պաշտոնական վավերագրերը: 2011 թ. աշխատանքի անցնելով Մատենադարանում, առաջին հերթին սկսեցինք ուսումնասիրել այստեղ պահվող օսմաներեն փաստաթղթերը: Պրպտելով արխիվային նյութերն ու վերհանելով Յեղասպանությունը փաստող վավերագրերը, դրանք առանձնացրինք, ապա՝ դրանց վրա հրավիրեցինք Անահիտ Աստոյանի ուշագրությունը, որն այդ պահին ուսումնասիրում էր լքյալ գույքերի թեման²: Մատենադարանում պահվող վավերագրերի հետքերով հետագա տարիներին շարունակեցինք մեր հետազոտությունները, գտնելով շափազանց կարևոր այլ վավերագրեր ևս:

Չնայած պաշտոնական թուրքիան դեռևս խուսափում է ընդունել Հայոց ցեղասպանության իրողությունը և չի բացում թուրքական արխիվները, այնուամենայնիվ, այս պահին հանրության հասանելի հատուկ են օսմաներեն վավերագրերը համոզիչ կերպով նկարագրում են ցեղասպանության հանցագործությունը, դրա իրականացման եղանակները, ծրագրման փուլերը, մասնակիցների լայն շրջանակները և այլ մանրամասներ:

1930 թ. նյու Յորքում լույս է տեսել Կարապետ քհնյ. Գալֆայանի³ (Արիս Տ.Կ. Գալֆայան) «Զօմախլու»⁴ գիրքը⁵: Գրքում գետեղված է 17 օսմաներեն վավերագիր, որոնց ստացման վերաբերյալ Վահան Մալխասյանը ունի հակիրճ ծանոթություն. «Պետական հրահանգներով թուրքերէն բնագիրները ստացանք վերջին պահուն, երբ արդէն գրքին կեսէն աւելին տպուած էր: Գրքին յարգելի հեղինակը նոյնպէս խնդրած է յիշատակել հանգուցեալ Էվէրէկցի»⁶ դեղագործ

¹ Ն. Ա. Հակոբյան, Կաթողիկոսական դիվանի և սրբազան սինոդի արխիվային վավերագրերի հավաքածուն որպէս հայկական հարցի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր (1894–1914), քեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, 2016, 179 էջ:

² Վավերագրեր տե՛ս Ա. Աստոյան, Դարի կողոպուտը, Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ., Երևան, 2013, էջ 215-222:

³ Կ. Գալֆայանի կենսագրական մանրամասները տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, Կարապետ Բահանյան Գալֆայան, Ֆոնդ № 167, ցուցակ № 1, վավ. 377, էջ 2:

⁴ Չոմախլուն գյուղ է պատմական Փոքր Հայքում, Կեսարիայի նահանգի Կեսարիայի գավառում, էվերէկ ֆաղափից 6-7 կմ հեռավորության վրա: Տե՛ս Ք. Խ. Հակոբյան, Մա. Տ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1998, հ. 4, էջ 267:

⁵ Կարապետ քհնյ. Գալֆայան (Արիս Տ.Կ. Գալֆայան), Զօմախլու, Նիւ-Եորք, տպ. Կոչնակ, 1930:

⁶ էվերէկ (էվերէկ) կամ Ավերակ՝ գյուղաբնակ Կեսարիայում: Բուն գյուղաբնակում և Ֆենեսետում Ս. էփրիկյանը հաշվում է 1700 տուն հայ բնակիչ: Ունեցել է Մեսրոպյան անունով վարժարան և 440 աշակերտանոց ընթերցարան, Ս. Թորոս անունով մեկ եկեղեցի, բա-

Սարգիս Թորոսեանի անունը, որ սոյն պաշտօնական թղթակցութեանց թուրքերէն բնագիրները զարմանալի միջոցով մը կրցած է բանտին մէջ իրեն հասցնել: Դժբախտաբար, մեզի անձանօթ կը մնայ թէ ան ինչ պարագաներու տակ կրցած էր ձեռք անցնել այնպիսի թղթերը, զորս իւրացնել կարենալու համար պէտք պիտի ըլլար կազմակերպուած մեծ ուժի եւ նիւթական խոշոր ծախսի, յայտնի է, թէ շատ անգամ ալ ապարդիւն աշխատանքի պիտի յանգէր նմանօրինակ ծրագիրի մը յաջողութիւնը»⁷:

Կարևորելով այս վավերագրերի բովանդակութիւնը՝ պատմաբան Լևոն Վարդանը, անդրադառնալով հրապարակված փաստաթղթերին⁸, գրում է, թե Կ. Գալֆայանը զետեղել է հրահանգների այս հավաքածուի թարգմանությունները, որոնք սակայն, ունեն լեզվական ինչ-ինչ անճշտություններ և խրթնաբանություններ: Ուստի «մենք կը կատարենք նոր թարգմանութիւն մը Զօմարու-ի մեջ դրուած օսմաներէն հաւաքածոյէն»⁹: Ինչ վերաբերում է զետեղված վավերագրերի թարգմանությանը՝ դրանք կատարել է անձամբ Կ. Գալֆայանը¹⁰:

Վստահաբար պէտք է ասենք, որ Լևոն Վարդանը գործածել է Կ. Գալֆայանի գրքում հրապարակված վավերագրերը, քանի որ ձեռքի տակ չի ունեցել այլ կրկնօրինակ, կամ չի կարողացել ձեռք բերել հենց բնօրինակները:

Հայաստանի Ազգային արխիվում պահվող մի նամակից տեղեկանում ենք, որ նշված փաստաթղթերը փնտրել է նաև պատմաբան Գրիգոր վրդ. Կերկերյանը (Գրիկեր): 1964 թ. Գրիկերին ուղղված երեք էջից բաղկացած իր պատասխան նամակում¹¹ Կ. Գալֆայանը մանրամասներ է հաղորդում «Զօմարու» և «Գիրք ելից հայոց» աշխատություններում օգտագործված օսմաներէն փաստաթղթերի ձեռք բերման պատմությունից, ապա նաև ցավով նշում, որ բնագրերը կորել են¹²: Նամակի երրորդ էջում Գալֆայանը գրում է, թե իրեն

վական մեծ թիվ են կազմել Հայ ավետարանականները: Էվերեկցիների հայերենը Ս. Էփրիկյանը համարում է բավական աղավաղված: Իրա արդյունքներից մեկն էլ Ավերակի՝ Էվերեկ տարբերակն է: Էվերեկ ասելով տեղացիները ընկալել են իրար կից գտնվող շոս շեներից կազմված գյուղախումբը: Մանրամասն տե՛ս Ս. Էփրիկյան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1902, էջ 795:

⁷ Զօմարու, էջ 111: Այս վավերագրերի ստացման մանրամասնությունները տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, Ֆոնդ № 167, ցուցակ № 1, վավ. 377, էջ 2:

⁸ Լևոն Վարդան, Հայկական տասնհինգր և հայերու լքեալ գոյքերը, քննական ակնարկ ըստ թրքական վաւերագիրներու, Պէյրուք, 1970, էջ 133:

⁹ Նույն տեղում, էջ 203:

¹⁰ ՀՀ ազգային արխիվ, Ֆոնդ № 167, ցուցակ № 1, վավ. 377, էջ 2:

¹¹ Նամակի մասին տեղեկացրել է Միհրան Մինասյանը, որին հայտնում եմ խորին շնորհակալությունս:

¹² ՀՀ ազգային արխիվ, Ֆոնդ № 167, ցուցակ № 1, վավ. 377:

ուղարկված նամակը ներփակ լուսաբանական 10-էջանոց հարցարանով անմիջապես ուղարկել է Նյու Յորք՝ Վահան Մալխասյանին¹³:

Գրիկերը փնտրել ու կարևորել է այս պաշտոնաթղթերը, քանի որ դրանք բնօրինակներ են, իսկ դրանցից մեկը՝ Յեղասպանության վերաբերյալ տրված գաղտնի ծածկագրերի, գրությունների ու գաղտնի հեռագրերի 20 կետից բաղկացած ամփոփագիրն է՝ բացառիկ մի պաշտոնական վկայություն, որն այսօր ունի իրավական ապացուցողական մեծ նշանակություն և կարող է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և հատուցման համար հիմք հանդիսանալ:

Ինչպե՞ս են այս վավերագրերը հասել Մատենադարան: Յեղասպանության վերաբերյալ մեծաթիվ նյութեր՝ հուշագրություններ, վկայություններ, պաշտոնաթղթեր, սեփականության վկայականներ և այլն, Հայաստան են բերվել Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցին ընդառաջ: Վավերագրերի մատենադարանյան հավաքածուն նույնպես Հայաստան է բերվել այդ տարիներին: Այն ներառում է թվով 17 օսմաներեն պաշտոնաթուղթ, որոնց հակիրճ նկարագրություններն ամփոփված են Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում (29ա): Այս վավերագրերի ստացման վերաբերյալ 29ա ցուցակի 375գ էջում արված է հետևյալ գրառումը. «Նյութեր Կեսարիա քաղաքի արխիվից: ԱՄՆ-ից բերել է Վահան Մալխասյանը 1970 թ. և հանձնել՝ եղիա Հովհաննեսի Մոմջյանին¹⁴ (ծագումով Կեսարիայի շրջանի էվերեկ գյուղաքաղաքից), որը և հանձնել է Մատենադարանին: Հասցե՝ Կիրովական, 377200, Կիրովի հրապարակ 10, բնկ. 11»¹⁵:

Առաջին ակնհայտ զուգահեռությունը Վ. Մալխասյանի մասին հիշատակությունն էր: Վերջինս, «Զօմախլու» գրքում առկա հակիրճ ծանոթագրության հեղինակն է: Այս հանգամանքի վրա հենվելով՝ մանրագնին կերպով համեմատեցինք վավերագրերը, պարզելով, որ Կ. Գալֆայանի գործածած բնօրինակ փաստաթղթերը այժմ գոյություն ունեն և պահվում են Մատենադարանում: Սակայն ուշագրավ է, որ Կ. Գալֆայանի նշած և Ե. Մոմջյանի նվիրաբերած վավերագրերի՝ 29ա ցուցակում նկարագրված ոչ բոլոր վավերագրերն էին համ-

¹³ Նույն տեղում, էջ 3:

¹⁴ Եղիա Հովհաննեսի Մոմջյան՝ լեզվաբան, հնագետ, շումերագետ, ծնվել է 1905 թ. մարտի 15-ին, էվերեկ գյուղաքաղաքում: Դեպի Գեր-Ջոր տարագրության հանապարհին կորցրել է ծնողներին: Մեծացել է Բեյրութի որբանոցներից մեկում: Ե. Մոմջյանի արխիվի նյութերը՝ ձեռագրի ուսումնասիրությունները, պահվում են ՀՀ տարբեր արխիվներում և Մատենադարանում: Հետմահու տպագրվել են նրա բազմաթիվ հոդվածներ: Տպագրվել է նաև նրա շումերերեն-հայերեն ստուգաբանական բառարանը: Կենսագրական այս տեղեկությունը մեզ է տրամադրել Ե. Մոմջյանի գիտական ժառանգության պահպանությամբ զբաղվող, իրավապաշտպան, Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի նախագահ Գևորգ Մանուկյանը:

¹⁵ ՄՄ Կաթ. դիվան, 29ա ցուցակ, էջ 375գ:

ընկնում: Պատճառը մասամբ նախկինում արված ոչ ճշգրիտ նկարագրություններն էին, մասամբ էլ՝ մինչ Մատենադարան հասնելը դրանց վնասվելը կամ կորչելը:

Կ. Գալֆայանի գործածած վավերագրերից կարևորագույնը Կաթողիկոսական դիվանի 3-րդ թղթապանակում 133-րդ համարի ներքո արձանագրված օսմաներեն պաշտոնական փաստաթուղթն է, որի գտնվելու վայրի մասին ցեղասպանագետները, որքան մեզ հայտնի է, մինչ այժմ որևէ տեղեկություն չեն ունեցել:

Հայոց Ցեղասպանության պետական ծրագիր լինելը փաստող այս բացառիկ վկայությունը, ըստ էության, 1915 թ. մայիսի 25-ից մինչև 1915 թ. օգոստոսի 13-ը հայկական բնակավայրերը հայաթափելու, հայ ժողովրդի ունեցվածքը յուրացնելու, նրանց տներում մուսուլման գաղթականներին (մուհաջիր) բնակեցնելու, հայ ժողովրդին բնաջնջելու, հայ երեխաներին թուրքացնելու վերաբերյալ տրված կարգադրությունների և գաղտնի հեռագրերի, գաղտնի հրամանագրերի ու ծածկագրերի ամփոփագրի բնօրինակն է:

Հոդվածի շրջանակներում հրապարակելով իր տեսակի մեջ եզակի, հույժ կարևոր այս փաստաթուղթը, նպատակ ենք հետապնդում Հայոց ցեղասպանության դատապարտման, ճանաչման և հայ ժողովրդին հատուցմանն ի նպաստ՝ նրա վրա հրավիրել միջազգային իրավունքի մասնագետների, ցեղասպանագետների ուշադրությունը:

Ստորև ներկայացնում ենք բնագրից արված մեր թարգմանությունը՝ հավելվածում ներկայացնելով նաև վավերագրի երեք էջերի լուսապատճենը:

Հայերին տեղահանելու և տարագրելու, տիրագուրկ կալվածքների կառավարման և պահպանության, և հարանման այլ խնդիրների ու գործերի առնչությամբ տրված բոլոր պաշտոնական շրջաբերականներն (ի սկզբանե մինչ օրս. Evvel ve Âher) իրագործել: Սույն գրությամբ հայտարարում և կարգադրում ենք դրանց իրագործումը՝ ներֆուում շարադրված ամփոփագրերի համաձայն¹⁶:

1. 12 Մայիս, 331 (1915 թ., մայիսի 25): Ծածկագիր. Հայկական գյուղերը հայաթափելուն պես, պետք է աստիճանաբար տեղեկություններ հաղորդել [գյուղերի] մասին, ապա գյուղի անվան և այն վայրի մասին, որտեղ ուղարկվում են:

¹⁶ ՄՄ Կաթողիկոսական դիվան, 3-րդ թղթապանակ, վավ. 133, 2 թերթ:

2. 23 Մայիս, 331 (1915 թ., հունիսի 5): Ծածկագիր. Դատարկված գյուղերի ժողովրդի փոխադրության և այլ ծախսերը պետք է հատուցվեն նույն գյուղերն ուղարկված գաղթականներին հատկացվելիք հատուկ գումարից: Եւ, երբ այդ նպատակին հատկացված բավարար դրամ չլինի, պետք է հեռագրով փոխանագիր պահանջել, և այս գործողության համար անհրաժեշտ ծախսի գումարը հեռագրով պետք է ծանուցել, որի հաշվեցուցակը գաղթականների հաշվեցուցակի նմանությամբ պետք է ուղարկել բոլոր մանրամասներով՝ երեք ամիսը մեկ:

3. 31 Մայիս, 331 (1915 թ., հունիսի 13): Եւ Այն ընտանի կենդանիները, որոնք հայերը չեն կարող իրենց հետ տանել, հարկ եղած դեպքում, կարող են հանձնվել զինվորական կարիքների համար՝ հանձնված ստացականի հիման վրա:

4. 31 Մայիս, 331 (1915 թ., հունիսի 13): Եւ Հայերի բնակության, սննդի և նրանց այլ գործերի մասին տրված կանոնադրության ութերորդ հոդվածի համաձայն՝ նրանց տրվելիք արտոնագիրը (*վեսիթա*) վերաբերում է միմիայն իրենց նոր շրջանի մեջ երթևեկությանը: Այդ արտոնագիրը կարող է գործածվել մինչև պատերազմի ավարտը:

5. 8 Հունիս, 331 (1915 թ., հունիսի 21): Ծածկագիր. Տեղացի ժողովուրդը չպետք է խառնվի տիրագուրկ կալվածքների¹⁷ գործին:

6. 9 Հունիս, 331 (1915 թ., հունիսի 22): Ծածկագիր. Այն ֆաղափներն ու գյուղերը, որոնք հայաթափվում են, տեղի դպրոցները նույնությամբ պետք է հանձնել այնտեղ հաստատվող մուսուլման գաղթականներին: Սակայն անհրաժեշտ է արձանագրել այդ հաստատությունները՝ դպրոցական պարագաներով, ֆանակով և արժողությամբ:

7. 10 հունիս, 331 (1915 թ., հունիսի 23): Ծածկագիր. Տեղահանության ընթացքում միևնույն գավառի և գավառակների¹⁸ հայ բնակչությանը տեղաբաշխել առանձին-առանձին և թույլ չտալ, որպեսզի վերջիններս կարողանան դպրոց բացել: Ստիպել, որպեսզի իրենց գավառակներին ուղարկեն

¹⁷ Կ. Գալֆայանը այստեղ գործածել է «վյալ ինչքեր» արտահայտությունը: Այս եզրը մենք ճիշտ չենք համարում: Օսմանյան կայսրության հայազգի ֆաղափացիների՝ սահմանադրությամբ ամրագրված սեփականության անկապտելի իրավունք է խախտվել: Ըստ էության, հայերի սեփականությունը օտարվել է առանց սեփականատիրոջ ներկայության, իմացության, հետևաբար՝ առանց նրա համաձայնության: Ուստի այն պետք է համարել ոչ թե լքված, այլ տիրագուրկ: Ավելին, երբ Մ. Տամատյանի (վարչապետ) գլխավորությամբ Ադա-նայում Կիլիկիան հռչակվում է անկախ հանրապետություն, կառավարության կազմում ստեղծվում է «Անժառանգ կալուածքներու վարչութիւն», ֆանի որ սեփականատերերը վտարվել էին և սպանվել: Ինչ վերաբերում է բնագրային թարգմանությանը, ապա օսմաներենում emval-i metruke արտահայտությունը թարգմանվում է «գողնված ապրանքներ»:

¹⁸ Բնագրում՝ *թաղա* և *լիվա*:

պետական դպրոց: Պետք է ուշադրություն դարձնել, որ այն վայրերը, որտեղ նրանք կանգ են առնում, իրարից գտնվեն առնվազն հինգ ժամ հեռավորության վրա, **շունենան ինֆնապաշտպանության համար նպաստավոր և հարմար դիրքեր:**

8. 28 հունիս 331 (1915 թ., հուլիսի 11): Ծածկագիր. Դատարկված (հայաթափված) հայկական գյուղերը բնակեցնելու նպատակով, անմիջապես այնտեղ ուղարկել մուսուլման գաղթականների խմբեր¹⁹: Եթե այնտեղ ուղարկվածները (այսինքն՝ մուհաջիրները) չունեն երկրագործական գիտելիքներ, նրանց հատկացվելիք գումարների հաշվին փնտրել և գտնել վարպետներ, նրանց աշակցությամբ մշակել այգիներն ու պարտեզները՝ պահպանելով նախկին շեն վիճակը:

9. 29 հունիս 331 (1915 թ., հուլիսի 12): Ծածկագիր-հեռագիր. Որպես հայերի համար տեղահանության կայան ընտրվել են Հալեպի նահանգի (վիլայեթ) հարավային, Սիրիայի նահանգի արևելյան հատվածները և Քերֆուհի սանջախը (լիվա): **Ձոր սանջախ այլևս հայեր չպետք է ուղարկվեն:** Քանի որ այնտեղ տասն անգամ ավելի մարդ է արդեն ուղարկված: Տեղահանվածները այլևս պետք է ուղարկվեն վերը նշված նահանգները: **Տարագրության ճանապարհին եղած հատուկ պաշտոնյաներին հայտնել սույն տեղեկությունը:**

10. 29 հունիս, 331 (1915 թ., հուլիսի 12): Ծածկագիր-հեռագիր. Հայերի բռնագաղթի և աֆուրի ընթացքում հավանական է, որ երեխաներ մնան: Նրանց կրթելու և ուսուցանելու նպատակով բաշխել այնպիսի ֆաղաֆների ու գյուղերի նյութապես ապահով, հայտնի մարդկանց տների միջև, որտեղ հայեր կամ օտարականներ չեն ապրում, մնացյալ երեխաներին բաժանել նյութապես ոչ ապահով ընտանիքների միջև: Այդ դեպքում, մոհաջիրներին հատկացվելիք գումարից ամսական 30 ֆուրուշ վճարել այդ անապահով ընտանիքներին: Հարկ եղած բոլոր տեղերում հրահանգել: Ի կատար ածել ըստ գրության:

11. 10 հունիս, 331 (1915 թ., հունիսի 23): Հեռագիր. Տիրագուրկ կալվածքների հանձնախմբի նախագահին և անդամներին հրահանգված է հայաթափված գյուղերում ու ֆաղաֆներում մուսուլման գաղթականներին և

¹⁹ Բալկանյան պատերազմից հետո Օսմանյան Թուրքիա տեղափոխված գաղթականների մեծ խումբ, որը բնակեցվում էր հայաթափված գյուղերում ու ֆաղաֆներում: Այդ հարցերով զբաղվում էր Օսմանյան *Իսթան վե ասայիշ մյուդյուրլյուղու* (Տեղահանման և գաղթականության տնօրինություն) կոչված վարչությունը: Այս ֆաղաֆականության նպատակը իսլամ բնակչության ավելացումն էր, ինչի մասին և կարդում ենք հուլիս 15-ի գրության մեջ:

ցեղախմբերին ($\omega_2/\rho t^2$ ²⁰) վերաբնակեցնելու գործը: Հարկ եղած ֆննդությունը կատարելով և տեղեկագրեր կազմելով, 15 օրը մեկ անգամ կազմված և լրացված ցուցակները պարտավոր են ներկայացնել [Ներքին գործոց] նախարարությանը: Իրենց պաշտոնավարման իրավասությունների շրջանակներում, կանոնադրության համաձայն, հաստատվելիք մուսուլման գաղթականների հանձնախմբի անդամ լինելու հանգամանքով, այնտեղ ևս այցելելով, տրված որոշումների և գործադրությունների համաձայն, կանոնավորապես պետք է իրականացնել մուսուլման գաղթականության վարչությանց գործերն ու գործառնությունները, ֆննել երկրագործական ու տնտեսական կյանքը, կազմակերպել նրա բնականոն ընթացքը: Պետք է անել ամեն հնարավոր բան՝ զարգացում ապահովելու նպատակով: Բացառիկ առաջնահերթությամբ պետք է կարևորել մուսուլման գաղթականների [հայկական բնակավայրերում] զետեղման գործը: Արդյունքի մասին հետևողականորեն տեղեկացնել:

12. 15 հուլիս, 331 (1915 թ., հուլիսի 28): Գրություն. Օսմանյան երկրում ի սկզբանե մուսուլմանաբնակ գյուղերը իրենց չափերով փոքր են եղել և ֆաղափակրթական կենտրոններից հեռու մնալու հետևանքով ընկերային ու հավաքական զարգացման տեսակետից հետամնաց: Սա հակասում է մեր այն սկզբունքային դիրքորոշմանը, որի համաձայն, պետք է բազմացնել, շատացնել **խլամի հետևորդների ֆանակը**, զարգացնել արհեստների նրանց տիրապետման հմտությունները և վաճառականական ձիրքը: **Ուստի, նմանատիպ գյուղերի իսլամադավան բնակիչներին վերաբնակեցնել նախկինում հարյուրից հարյուր հիսուն տուն ունեցող հայաթափված գյուղերում** (ընդգծումը մերն է - Վ. Ս.): Անմիջապես գործադրել: Նրանց բնակեցնելուց հետո, այն գյուղերը, որոնք տակավին դատարկ կմնան, արձանագրել, որպեսզի հետագայում դրանք ևս բնակեցվեն մուսուլման գաղթականներով ու ցեղախմբերով:

13. 21 հուլիս, 331 (1915 թ., օգոստոսի 3): Հեռագիր. Նպատակը, որը հարկադրեց իրականացնել վարչական ու ֆաղափական առումով դժվար իրագործելի այս ձեռնարկը, որն է հայտնի (malum) շրջանների հայերի փոխադրության և աֆսորի հարցը, իր լրումին հասցնելու համար անհրաժեշտ է, որ հայերին աֆսորելիս ուշադրություն դարձվի մարդավայել պահանջներին ու պարտականություններին, հոգ տարվի նրանց պատվի և կյանքի պաշտպանության, տիրազուրկ կալվածքների մասին, որպեսզի դրանք հետագայում վերադարձվեն տերերին, իրենց փոխադրության ընթացքում

²⁰ Քրդական մասամբ հոշվոր ցեղախումբ, տե՛ս *Վավերագրական նյութեր արևմտահայերի մասին*, առաջաբանի հեղինակ և թարգմանիչ Ա. Հ. Փափազյան, Երևան 1983, էջ 10:

գերծ պահել հավանական հափշտակություններից, շարաշահումներից: Հասարակ ժողովուրդ, թե պաշտոնյա՝ բոլորը պետք է հարգեն տերության և ազգի փրկությունն ու հարատևումն ապահովելու համար պարտադրված այս ձեռնարկը: Նրանք, ովքեր ուղղակի կամ անուղղակի կփորձեն հակադրել այս շարժմանը, խստիվ և ծանր կերպով պետք է պատժվեն, իսկ հափշտակված գույքը պետք է ետ վերցվի: Ազգային վարձն ու արժանապատվությունը պահելու համար ամեն միջոց պետք է ձեռնարկել (ընդգծումը մերն է – Վ.Ս.):

14. 22 հուլիս, 331 (1915 թ., օգոստոսի 4): Ծածկագիր. Մի քանի տեղից ստացված տեղեկությունների համաձայն, տիրագուրկ կալվածքների անուրդի ընթացքում որոշ պաշտոնյաներ կուտակած եկամուտներով փորձել են գնել դրանք: Կառավարության պաշտոնյաների նման միջամտությունները տեղիք են տալիս ամբաստանությունների: Ուստի, տիրագուրկ կալվածքների վաճառքի մեջ պաշտոնյաները չպետք է հանդես գան գնորդի կարգավիճակում: Այդտեղ ևս նման պարագաների դեպքում վարվեք ըստ այդմ:

15. 25 հուլիս, 331 (1915 թ., օգոստոսի 7): Գրություն. Անհրաժեշտություն է առաջացել, որ մանրամասն վիճակագրություններ ու տեղեկագրեր պատրաստվեն ծանոթ տեղեր և շրջաններ աֆսոսվող ժողովրդի ճշգրիտ թվի, նրանց թողած կալվածքների և հողերի տեսակի, քանակի ու արժեքի մասին: Այդ նպատակի համար ներփակ ուղարկում ենք բավական թվով ցուցակների օրինակներ, որոնց սյունակները պետք է լրացնել և ուղարկել:

16. 28 հուլիս, 331 (1915 թ., օգոստոսի 10): Ծածկագիր հեռագիր. Հայ ժողովրդի պաշտոնական հաստատությունների և անհատների ունեցած պարտքերը և նրանց հանդեպ եղած պահանջների հատուցման կամ գանձման եղանակների վերաբերյալ կազմված է կանոնադրություն (talimatname), որը շուտով կուղարկվի ձեզ: Առայժմ դրանք անհապաղ արձանագրեցե՛ք հատուկ մատյանների մեջ, որպեսզի պարտատերերը հանգիստ ու ապահով զգան:

17. 29 հուլիս, 331 (1915 թ., օգոստոսի 11): Հեռագիր. Հայաթափված (դատարկված) վայրերը պետք է վերաբնակեցվեն մուսուլման գաղթականներով, որոնց խմբերը կենտրոնացվում են Անկարա և Կոնիա քաղաքներում: Կոնիայից պետք է ուղարկվեն դեպի Ադանա և Դիարբեկիր (Տիգրանակերտ): Իսկ Անկարայից՝ Սիվաս (Մեքաստիա), Կայսերի (Կեսարիա) և Մամուրեթ-ոյ Ազիզ (Մեզիրե): Հատուկ այդ նպատակի համար մեր հավաքագրած գաղթականները (mürettep muhacirîn sevki olunacağından...) պետք է ուղարկվեն նշված նանապահ: Սույն հրամանը ստանալու պահին, վերը նշված շրջաններում, արդեն իսկ գտնվող գաղթականները, պետք է շարժվեն

նույն հանապարհներով և միջոցներով: Սույնով ծանուցում ենք դրա իրագործումը:

18. 29 հուլիս, 331 (1915 թ., օգոստոսի 11): Ծածկագիր. Կրոնափոխ եղողների, [մուսուլմանի հետ] ամուսնացողների, դաստիարակելու նպատակով վստահելի անձանց հանձնված [հայ] երեխաների անձնական գույքը պետք է պահվի տեղում (çocukların emlâk-ı zâtiyeleri ibkâ): **Եվ, եթե նրանց կտակարարները արդեն մեռած են** (ընդգծումը մերն է – Վ.Ս.), պետք է նրանց ժառանգության բաժին թողնել (hisse-i irsî):

19. 31 հուլիս, 331 (1915 թ., օգոստոսի 13): Շրջաբերական հեռագիր. Կուսակալությունների և գավառների սահմաններից դուրս է բերվում տեղահանվող հայությունը: Սակայն, նրանք օրերով երկաթուղային կայարաններում են սպասում և առաջացնում խնդումներ, որի հետևանքով դադարել է զինվորականության փոխադրությունը, ինչպես նաև սահմանակից կուսակալությունների համար առաջացրել են դժվարություններ: Ուստի այսուհետ, նախօրոք որոշված տեղերը փոխադրելու համար տարագրվողներին խմբերի բաժանել (**բաֆիլե**) և տեղափոխել մինչև ընտրված կենտրոն՝ Հալեպ: Այն նահանգներով և գավառներով, որտեղով պետք է անցնեն, տեղի կառավարիչների հետ թղթակցելով **ապահովել այդ կետը**: Տարագրվող հայությանը թույլ չտալ, որպեսզի զինվորական կայաններին խառնվեն: Տարագրյալների խմբերին պետք է ուղեկցեն **մասնավոր պաշտոնյաներ** (պատոված մի քանի բառ)... և դրա հետ կապված անհրաժեշտ ծախսերը (պատոված հատված) պետք է հատկացնել դրամից:

20. 31 հուլիս, 331 (1915 թ., օգոստոսի 13): Հեռագիր. Տարագրվող հայերին (պատոված մաս), չնչին գնով վաճառվի... (մոտ մեկ տող պատոված)...

(1) Այն շրջանները, որոնք չպետք է հայաթափվեն, օտար, կասկածելի, անձանոթ որևէ մեկին չթույլատրել ներս մտնելու:

(2) Եթե լինեն այդպիսիք, անմիջապես վտարել:

(3) Եթե հայերից էժան ապրանք գնողներ լինեն, ջանացե՛ք բարձրացնել ապրանքի գինը, վճարականապես արգելե՛ք և տեղի մի տվե՛ք ապօրինի շահեր ապահովելու:

(4) Թույլատրե՛ք, որ հայերը իրենց ուզած ապրանքը վերցնեն իրենց հետ:

(5) Փչացող այն ապրանքները, որոնք հայերը չեն կարող իրենց հետ տանել, աճուրդով գնեցե՛ք:

(6) Այն ապրանքները, որոնք հայերը չեն կարող տանել իրենց հետ, և, որոնք փչանալու վտանգ չունեն, պետք է պահվեն իրենց տերերի անունով:

(7) Անշարժ կալվածքների վարձակալությունը, ավանդի փոխանցումը, գրավի և նման այլ գործարքները, որոնք տիրոջ սեփականության իրավունքը կարող են խախտել, արգելել, իսկ տարագրության սկզբից մինչև հիմա գործադրված պայմանագրերը համարել անվավեր:

(8) Չիրականացնել ուրիշի անունով կեղծ պայմանագրերի գործադրում: Թույլատրել գնման, փոխանցման և նման գործողությունները: Արգելել՝ օտարականներին անշարժ կալվածք կամ հող գնելու գործարքները:

Տիրագուրկ կալվածքների Բ. հանձնախմբի
Բարձր նախագահությանը
Ընդ. թիվ 8149
Մասն. թիվ 798
Վսեմաշուք տեր իմ

Ներքին Գործոց Նախարարության 331 թ. օգոստոսի 12-ի (1915 թ., օգոստոսի 25), 486 համարով թվագրված գրության համաձայն՝ ընդհանուր շրջաբերական գրությամբ ձեզ ուղարկելով վերոգրյալ հրահանգների կրկնօրինակը, տեղեկացնում և հանձնարարում ենք՝ գործադրել ըստ բովանդակության:

25 օգոստոս, 331 (1915 թ., սեպտեմբերի 7):
Մյուսթեսարրըֆ
(ստորագրություն)²¹:

Ակնհայտ է՝ գործ ունենք հայաթափման, հայ ժողովրդին ոչնչացնելու, հայերի ունեցվածքը յուրացնելու հատուկ գրույթյունների հետ: Ավելի քան բացահայտ է, որ յուրաքանչյուր հեռագիր կամ ծածկագիր պատրաստվել է ծայրահեղ զգուշավորության պայմաններում՝ հետագայում թուրք ժողովրդին կամ թուրքական պետությանը պատասխանատվությունից զերծ պահելու նպատակով:

Դեռևս 1911 թ. երիտթուրքական կառավարությանն ուղղված Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, փաստաբան և գրող Գրիգոր Զոհրապի խնդրագրում հստակ մատնանշված է պետության այն քաղաքական գիծը, որը շորս տարի անց արձանագրվել է տեղահանված բնակչությանն ուղղված այս ծածկագրերում և հեռագրերում: Զոհրապը խնդրագրի մեջ գրում է. «Հայկական դպրոցներին, եկեղեցիներին և վանքերին կից հողերի և կալվածքների անժառանգության վերաբերյալ հարցապնդումները պետք է արգելվեն, իսկ նիզամիե դատարաններին հանձնված դատերի առնչությամբ անհրաժեշտ է, որ կառա-

²¹ Առն Վարդանը համարում է, որ ամփոփագիրը կրում է Թալեաթի ստորագրությունը (Առն Վարդան, նշվ. աշխ., էջ 133), ինչին սակայն մենք համամիտ չենք:

վարական խորհուրդը որոշում կայացնի շարիաթական դատարանների կայացրած վճիռները չեղարկելու մասին»²²: Սա ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կայսրության հայազգի քաղաքացիների գույքի բռնագրավման պետական մեխանիզմները մշակվել և գործադրվել են շատ ավելի վաղ, քան Թուրքիան կմտներ պատերազմի մեջ:

Հայազգի քաղաքացիների նկատմամբ նման գործողությունը երկրի հիմնական օրենքի՝ այն է՝ սահմանադրության համապատասխան նորմերի ոտնահարման ապացույց է: Այս պարագայում օսմանյան կառավարության բնօրինակ վավերագրերը կարող են ցեղասպանության ենթարկված հայ ժողովրդի ոտնահարված իրավունքների վերականգնման և հատուցման գործընթացի համար անառարկելի և հավաստի ապացույցներ լինել:

Այլևայլ արխիվների ուսումնասիրությամբ պարզում ենք, որ մեր այս հոդվածի շրջանակներում ներկայացված ծածկագրերից մի քանիսը առանձին-առանձին առաքվել են տարբեր նահանգներ: 9-րդ կեսում բերված 29 հունիս 331 թ. (1915 թ., հուլիսի 12) ամսաթվով ծածկագրի «Օսմանյան արխիվում» պահվող մեկ այլ առանձին օրինակից պարզում ենք, որ այն ուղարկվել է Ադանա, էրզրում, Բիթլիս, Հալեպ, Տիգրանակերտ (Diyârbekir), Սեբաստիա (Sivas), Մամուրեթ-ու Ազիզ, Ուրֆա, Կեսարիա, Ջանիկ և Իզմիր նահանգների կառավարիչներին: Պահպանված այս վավերագրի համաձայն՝ այն ուղարկվել է Արտաքին Գործոց Նախարարությանն առընթեր ստեղծված Տեղահանման և գաղթականների զետեղման հանձնաժողովի կողմից, ՆԳՆ Թալեաթ փաշայի օգնական Ալի Մյունիֆի ստորագրությամբ²³:

Մայիսի 31-ի ծածկագրի համաձայն՝ «Այն ընտանի կենդանիները, որոնք հայերը չեն կարող իրենց հետ տանել, հարկ եղած դեպքում, կարող են բռնագրավել զինվորական կարիքների համար...»:

Եթե այստեղ հիշելու լինենք տեղահանության օրենքը, դրա համաձայն, հայերը ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում պարտավոր էին թողնել իրենց բնակավայրը, անշարժ և շարժական ամբողջ գույքը և ձեռքի բեռով բռնել դեպի Միջագետքի անապատները տանող աքսորի ուղին²⁴: Հայերը բռնագաղթվելիս իրենց հետ չէին կարող և չեն վերցրել ընտանի կենդանիներ՝ բացառությամբ հատուկեկտ դեպքերի, երբ ճանապարհ են ընկել սալլերով, այն էլ՝ ճանապարհի կեսը միայն: Խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների բազմահազարա-

²² Հայագիտությունը արտասահմանում, Վավերագրական նյութեր արևմտահայերի մասին, գիտա-ինֆորմացիոն բյուլետեն, Գ. մատենաշար, № 2 (56), պաշտոնական օգտագործման համար № 61, e87AN, 1983, էջ 11:

²³ BOA. DH. ŞFR, nr. 54/413, տե՛ս https://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/file/1915_Olamlari/belge/992/70.PDF

²⁴ Վավերագրական նյութեր..., էջ 16:

նոց հոտերը մնացել են տեղում: Ավելորդ ենք համարում այստեղ խոսել ընտանի թուշունների մասին առհասարակ: Այսպիսով, հայաբնակ բոլոր գյուղերի ընտանի կենդանիները, ըստ այս ծածկագրի՝ յուրացրել է կառավարությունը:

Նույն ծածկագրի մեջ խոսվում է նաև տարագրվողներին հանձնվելիք վե-սիքաների՝ արտոնագրերի մասին, որոնք տրվում էին տարագրության վայրում շրջելու համար: Դրանով չի լուծվել տարագրվածների սննդի, բնակության և այլ կարիքների հարցը, որի մասին խոսվում է մայիսի 31-ի ծածկագրում: Ավելին, Մեծ եղեռնի տարիներին թուրքական կառավարությունը հրապարակել էր նաև երկաթգծից օգտվելու արգելքի մասին հրամանը, որը վերաբերում էր միայն հայերին, իսկ օրենքը խախտողները պետք է կանգնեին զինվորական պատժիչ դատարանի առջև²⁵:

Այն արգելքը, որ հունիսի 8-ի ծածկագրով սահմանված էր տեղացի ժողովրդի համար տիրազուրկ կալվածքների գործին չմիջամտելու հողվածով, հայանպաստ նպատակ չէր հետապնդում, այլ միտված էր պետական գանձարան հնարավորին չափ շատ գույք և դրամ մտնելուն:

Մեկտեղելով բոլոր ծածկագրերն ու հեռագրերը, տեսնում ենք, որ դրանք բոլորն էլ պետության և կառավարության գիտությունը ու իմացությունը տրված ցեղասպանական դիտավորություն հետապնդող հրահանգներ են: Հայաթափել հայկական բնակավայրերը, նրանց տներում վերաբնակեցնել գաղթականներին, հայերին թույլ չտալ, որպեսզի կարողանան բացել դպրոցներ, նրանց տեղակայել այնպիսի վայրերում, որպեսզի չկարողանան միավորվել և դիմել ինքնապաշտպանության: Հունիսի 29-ի (հուլիս 12, 1915 թ.) ծածկագրի մեջ արդեն տեսնում ենք բացահայտ հրաման հայերին ոչնչացնելու մասին. «Հայերին բաժանել խմբերի, չպետք է այլևս Զոր սանջաք ուղարկվեն, այս մասին հայտնել տարագրության ճանապարհին եղող մասնավոր պաշտոնյաներին»:

Գաղթականներին ուղեկցողները մարդասիրական օգնությանը պատրաստ ծառայողներ չէին: Նույն ծածկագրում հիշվող մասնավոր պաշտոնյաները հայերին կոտորելու համար բանտարկյալներից կազմված Հատուկ կազմակերպության՝ Թեշքիլաթ-ը մախսուսայի հանցագործներն էին, որոնք պետք է հայերի քարավանները առաջնորդեին նախապես ընտրված հարմար վայրեր և ոչնչացնեին: Թեշքիլաթականներին՝ որպես քարավաններին ուղեկցող մասնավոր պաշտոնյաների տրված հրահանգներ կան նաև հուլիսի 31-ի շրջաբերական հեռագրում:

Թուրքական պաշտոնական պատմագրությունը պաշտպանում է երկու թեզ. հայերը ոչ թե ենթարկվել են ցեղասպանության այլ՝ 1. տեղահանվել են պատերազմական գոտուց, 2. Տեղահանվել են ընդհանուր ապստամբության

²⁵ DH. ՏՖ. 62/313:

կասկածանքի պատճառով: Հունիսի 29-ի (հուլիս 12, 1915 թ.) ծածկագրում ասվում է, որ հայերից հետո հնարավոր է, որ երեխաներ մնան, որոնց պետք է բաժանել հարուստ ընտանիքների միջև, իսկ մնացածին՝ աղքատ ընտանիքների, 30 քուրուշ ամսավճարի դիմաց: Եթե հայերը տեղահանվել են պատերազմական գոտուց, պատերազմական պայմաններից ելնելով պետությունը պետք է հոգար առաջին հերթին երեխաների անվտանգության մասին:

Երեխաների մեծաքանակ լինելու հանգամանքը խոսում է այն մասին, որ հայությունը ցեղասպանելու ճանապարհին, առաջին հերթին նրանց որդեգրվել են պատերազմական պայմաններում թուրք բնակչության աճը և զարգացումն ապահովելու նպատակով²⁶: Եվ սա հստակ շարադրված է հուլիսի 15-ի գրության մեջ. «պետք է իսլամի հետևորդներին բազմացնել»:

Հստակ է, որ ցեղասպանական քայլերի թելադրանքները տրվել են ծածկագրերի միջոցով, մինչդեռ հեռագրերը ուղարկվել են ոճրագործությունները կոծկելու և հետագայում պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով: Օրինակ՝ հուլիսի 21-ի հեռագրի՝ «հոգ տանել նրանց պատվի և կյանքի պաշտպանություն մասին», խոսքերը հակասում են ծածկագրերի բովանդակությանը: Հեռագրի ուղարկող ընթերցումը բացահայտում է նրա կեղծ բովանդակությունը. «Հասարակ ժողովուրդ, թե պաշտոնյա՝ պետք է բոլորը հարգեն տերության և ազգի փրկության ու հարատևության ապահովման համար հարկադրող այս ձեռնարկը: Նրանք, ովքեր ուղղակի կամ անուղղակի կփորձեն հակազդել այս շարժմանը, խստիվ և ծանր կերպով պետք է պատժվեն, իսկ հափշտակված ապրանքը պետք է ետ վերցվի: Ազգային վարքն ու արժանապատվությունը պահելու համար ամեն միջոց պետք է ձեռնարկել»: Սա բացահայտ հրաման է թուրք բնակչությանը, որի համաձայն, հանուն թուրքական ազգային պետություն ստեղծելու երիտթուրքական ծրագրի՝ չպետք է որևէ մեկը վարանի հայերին ոչնչացնելու հարցում, հակառակ դեպքում խստագույնս կպատժվի: Այս առիթով հիշենք նաև 1919 թ. դատավարությունների շրջանակներում ընթերցված Մահմուդ Քյամիլ փաշայի ստորագրությունը կրող հեռագիրը, որի համաձայն հայերին իրենց տներում թաքցնող մահմեդականները մահապատժի կենթարկվեն²⁷:

²⁶ Տե՛ս հուլիսի 15-ի հեռագիրը. «Վաղափակրական կենտրոններից հեռու լինելով չափազանց հեռամնաց են հավաքական կարիքներից և ընկերական զարգացումներից»:

²⁷ Ա. Փափազյան, Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1988, էջ 44 (գործ 13, փաստաթուղթ № 1): Նույնի օսմաներենը տե՛ս նաև Թաքվիմ-ի վաքայի թուրքական պաշտոնաթերթ, 1919 թ., № 3540, «հավելված» բաժնում:

15 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

ВЕРА СААКЯН
АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА О ГЕНОЦИДЕ
АРМЯН (ОСМАНСКИЕ ДОКУМЕНТЫ)

Ключевые слова: Егия Момджян, Чомахлу, официальный документ на османском языке, С. Торосян, В. Малхасян, Эверек, мухаджир, зашифрованная телеграмма.

В Матенадаране им. Маштоца хранятся документы, относящиеся к геноциду армян. Это различные докладные записки, свидетельства очевидцев, мемуары, дневники, официальные османские документы, отчеты об организации различных мероприятий с целью помощи армянским сиротам и беженцам и т. д. Эти материалы входят в состав сборника архивных документов католикосов, в фонды попечительства армянских церквей Новой Нахичевани, Католикоса Всех Армян Мкртича I (1893-1907 гг.), архимандрита Тирайра, филолога Норайра Бюзандаци (1844-1916), историка А. Алпояджяна и др. Среди них есть документы на армянском, русском, английском, французском, немецком, армянописьменном турецком, османском (оригиналы и копии, машинописные оригиналы и копии), а также микрофильмы.

Впервые проводится кропотливое изучение документов Матенадарана, касающихся данной темы. Наша цель – детально рассмотреть документальный материал, проанализировать и оценить значение данных первоисточников. Мы обратились также к османским документам, которые хранятся в фонде католикосов, сданные в Матенадаран уроженцем Эверека Егией Оганесовичем Момджяном.

Мы выделили один уникальный новонайденный документ, проанализировали его в свете османских официальных документов и показали государственные механизмы осуществления геноцида. Публикуя документ и его армянский перевод, мы обращаем на него внимание специалистов по международному праву.

VERA SAHAKYAN
MATENADARAN'S ARCHIVAL DOCUMENTS RELATED TO THE
ARMENIAN GENOCIDE (OTTOMAN DOCUMENTS)

Keywords: Yeghia Momdjian, Chomakhlu, official documents of the Ottoman Empire, S. Torosian, V. Malkhasian, Everek, muhajir, encrypted telegram.

Matendaran houses a number of documents related to the Armenian Genocide (1894-1923). They include reports about Armenian-populated areas and the Armenians of Western Armenia and Ottoman Turkey, eyewitness accounts, memoires, diaries, and records of different initiatives aimed at supporting Armenian orphans and migrants, official documents of the Ottoman Empire, etc.

The documents are part of the Archive of the Catholicoi, the collections of the trustees of the Armenian Churches of New-Nakhijevan, including Catholicos Mkrtich I Vanetsi (1893-1907), Vardapet Tirayr, philologist Norayr Byuzandatsi, A. Alboyadjian and others. They are in Armenian, Russian, English, French, German, Turkish in Armenian letters, Ottoman (originals, copies, type-written originals and copies) as well as microfilms.

A detailed study on Matenadaran's archival documents related to the Armenian Genocide is being carried out for the first time. Our goal is to thoroughly study the documents and to analyze and present the contents of the primary sources. We have also consulted the Ottoman documents that are part of the Archive of the Catholicoi given to Matenadaran by Yeghia Momdjian born in Everek. We have singled out a unique newly-discovered document, analyzed it in the light of official Ottoman documents and pointed out the state mechanisms that served for committing the genocide. By publishing this document and its Armenian translation, we draw the attention of international law specialists.